

رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری در قرآن کریم

atavakkoli@rihu.ac.ir

a.a.safari1364@gmail.com

عبدالله توکلی / دانشیار گروه مدیریت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

علی آقا صفری / استادیار قرآن و علوم گرایش مدیریت جامعه المصطفی العالمیه

جواد زاهدی / دانشجوی دکتری قرآن و علوم گرایش مدیریت مدرسه عالی قرآن و علوم جامعه المصطفی العالمیه

mo.Javad.zahedi@gmail.com

 orcid.org/0009-0009-7608-4398

دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۳۰ - پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۳

چکیده

«خلاقیت» به معنای پدید آوردن هر اثر نو و ارزشمند از طریق اکتشاف است. «نوآوری» به معنای ساختن چیزی نو و نتیجه خلاقیت است. «خلاقیت» در قرآن به معنای «ابداع شیء» آمده است. این تحقیق به دنبال رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری در قرآن کریم است. براساس بررسی پیشینه پژوهش و سؤال اصلی آن، گونه‌ها و رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن بررسی شده است. این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر نوع داده‌ها، مفهوم‌سازی بنیادی و از نظر روش یا راهبرد توصیفی - تحلیلی و از نظر ابزار اسنادی به شمار می‌رود. اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و جست‌وجو در متن قرآن نشان‌دهنده آن است که گونه‌ها و رهیافت‌هایی از خلاقیت و نوآوری در قرآن وجود دارد. با یافته‌های به‌دست‌آمده در این تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌های اسنادی، می‌توان نتیجه گرفت که قرآن کریم به‌عنوان یک منبع دینی و ماورایی، خلاقیت و نوآوری را به‌صورت مطلوب بیان داشته است. با بررسی موانع و سلسله‌مراتب خلاقیت و نوآوری که در قرآن صورت گرفت، این نتیجه به دست آمد که قرآن رهیافت‌های «ایمان و یاد خدا»، «عبادت»، «توکل»، «تقوا»، «صبر»، «مسئولیت‌پذیری» و «برنامه‌ریزی براساس تعقل و مشورت» را به‌صورت یک نظام جامع بیان کرده و رهیافت‌های اجتماعی گوناگونی در هر عرصه به انسان ارائه داده است.

کلیدواژه‌ها: رهیافت، خلاقیت، نوآوری، قرآن.

در این عصر شاهد پیشرفت‌های متعددی در عرصه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و فناورانه هستیم. این پیشرفت‌های انسانی از غارنشینی گرفته تا عصر کشاورزی و انقلاب‌های صنعتی و فناوری مرهون نوآوری و خلاقیت است. این ابتکار و خلاقیت در مواجهه انسان با مشکلات در عرصه‌های گوناگون بروز کرده و اندیشه‌های ناب افراد خلاق منجر به این پیشرفت‌ها گردیده است.

از سوی دیگر، رفتارهای خلاقانه یک جامعه و یا نهاد اجتماعی مطابق با فرهنگ و ارزش‌های آن جامعه است. همچنین خطمشی‌های یک جامعه دینی نمی‌تواند فقط صرفاً رویکرد مادی گرایانه در پیش گیرد و فقط در بعد مادی، نوآوری و خلاقیت داشته باشد. با این وجود جهت‌دهی این رویکرد برای جامعه دیندار لازم است. همچنین ضرورت بومی‌سازی علوم مطابق ارزش‌ها و باورهای آن جامعه مسئله‌ای مهم به شمار می‌آید.

آنچه در این تحقیق بررسی خواهد شد «رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن و آموزه‌های آن» است. این تحقیق در پی آن است که خلاقیت، نوآوری و رهیافت‌های آن را در قرآن مشخص کند.

خلاقیت و نوآوری مقوله‌ای است که در دنیای امروزی و در محافل علمی و در عرصه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، علمی، آموزشی و فناورانه مطرح و مدنظر خاص و عام قرار گرفته است. دیدگاه‌های رایج سخنان بسیاری درباره خلاقیت و نوآوری گفته‌اند و مراحلی را برای شکوفای اندیشه خلاق و نوآوری بیان داشته‌اند. آنچه جایش خالی است مطرح کردن این مقوله از دیدگاه ادیان و به‌ویژه اسلام است که به‌صورت محدود مطرح گردیده است.

در این تحقیق رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن کریم بررسی گردیده و سؤال اصلی آن است که گونه‌ها و رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن چیست؟ برای پاسخ به این سؤال نیازمند بررسی موانع، فرایند و رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن کریم هستیم.

پیشینه این پژوهش را می‌توان به سه صورت بررسی کرد:

الف. تحقیقات عام: دانشمندان متعددی با گرایش‌های گوناگون، خلاقیت و نوآوری را مدنظر قرار داده‌اند و کتاب‌ها و مقالات بسیاری را در این خصوص تدوین کرده‌اند که در اینجا برخی از آنها اشاره می‌گردد:

کتاب **با چرا شروع کنید: رهبران بزرگ چگونه الهام‌بخش می‌شوند؟** (سینک، ۱۴۰۰)؛

کتاب **شرکت خلاقیت** (کتمول، ۱۳۹۸)؛

کتاب‌هایی مانند **نبود هنرمند** (پرسفیلد، ۱۳۸۹)؛ **تفکر سریع و کند** (کانمن، ۱۴۰۱)؛ **عادت خلاق** (سارپ، ۱۴۰۰)؛ **خلاقیت و نوآوری** (شمیسا، ۱۳۹۶)؛ **خلاقیت و حل مسئله** (تریسی، ۱۳۹۹)؛ **مثل یک هنرمند بدزد** (کلتون، ۱۳۹۷)؛ و **خودباوری در خلاقیت** (کلی، ۱۳۹۷) نیز در این خصوص تدوین شده است.

ب. تحقیقات خاص: همان‌گونه که بیان گردید، در خصوص خلاقیت و نوآوری تحقیقات گوناگونی صورت گرفته؛

اما راجع به جایگاه خلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن و ارزش‌های اسلامی، به‌صورت اندک و پراکنده مطالبی مطرح شده است؛ مانند «قرآن کریم و تربیت انسان خلاق» (هاشمی زور، ۱۳۸۷)، «درآمدی بر نوآوری و شکوفایی از منظر قرآن و روایات» (الهامی نیا، ۱۳۸۷)، «ماهیت خلاقیت در دیدگاه اسلامی» (مداحی و همکاران، ۱۳۹۴).

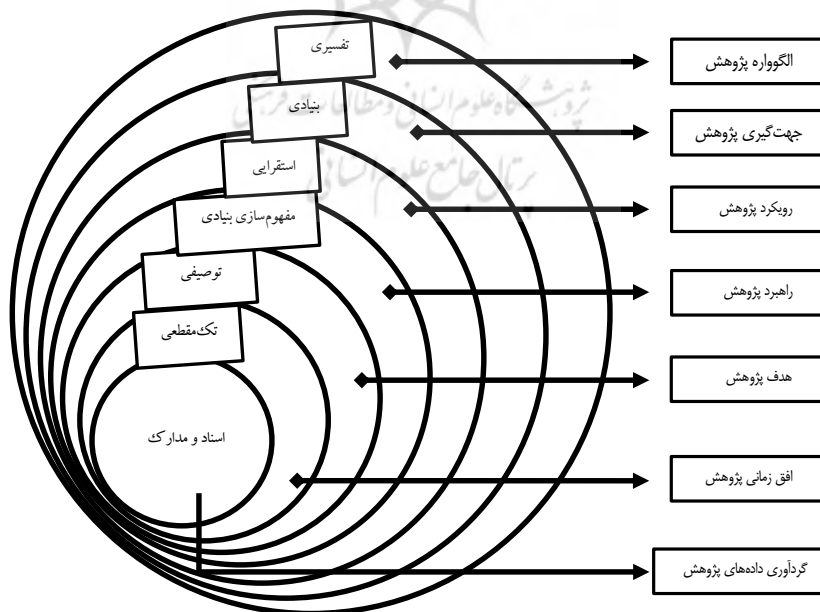
ج. سیر تاریخی خلاقیت و نوآوری: این مقوله ریشه تاریخی در یونان باستان دارد که از آن به «نبوغ» یاد می‌کردند و در اواخر قرن نوزدهم و در نیمه دوم قرن بیستم به‌صورت جدی و علمی توسط گیل‌فورد (Guilford) در سال‌های ۱۹۵۹ به آن توجه شد (سام‌خانیان، ۱۳۸۷، ص ۱۲-۱۳).

با توجه به پیشینه عام و خاص و جست‌وجوی‌هایی که در منابع گوناگون صورت گرفت، می‌توان اذعان کرد که عنوان مدنظر این پژوهش بررسی نشده است؛ زیرا این تحقیق به‌صورت خاص به دنبال رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری در قرآن است.

۱. روش پژوهش

راهبردهای پژوهش طریق پژوهش را در اختیار ما می‌گذارد. مسیر پژوهش در واقع نوعی راهبرد پژوهش است که جمع‌آوری داده‌ها را دربر می‌گیرد. انتخاب مسیر پژوهش بر جمع‌آوری داده‌های پژوهش تأثیر می‌گذارد. راهبرد مشخص بر مهارت‌های گوناگون، پیش‌فرض‌ها و رویه‌های پژوهشی دلالت دارد (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۸۳، ص ۱۷). پژوهش حاضر براساس مدل پیاز پژوهش (ساندرز و همکاران، دانایی‌فرد) به گونه نمودار (۱) انجام گرفته است:

نمودار ۱: فرایند پژوهش

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. خلاقیت

۲-۱-۱. در لغت

«خلاقیت» (Creativity) واژه‌ای است عربی و از ریشه «خَلَقَ» گرفته شده و به معنای آفریدن است. همچنین به معنایی خلق کردن، آفریدن و به وجود آوردن آمده (دهخدا، ۱۳۴۷، ج ۲۱، ص ۶۷۷) و به معنای آفریدن، آفرینندگی، قوه ابتکار، قدرت ایجاد آثار نو نیز آمده است (انوری، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۲۸۰۶).

۲-۱-۲. در اصطلاح

دانشمندان تعاریفی گوناگونی از خلاقیت ارائه داده‌اند که در «تازگی و نو بودن» اشتراک دارند. به صورت کلی می‌توان گفت: «خلاقیت» عبارت است از: «هر اثر نو و ارزشمندی که از طریق اکتشاف حاصل شده باشد» (حسینی، ۱۳۹۰، ص ۲۰-۲۱).

۲-۱-۳. در قرآن

«خلاقیت» در قرآن به گونه مستقیم به کار برده نشده و به صورت «خلق» آمده که در اصل از «الْخَلْقُ» گرفته شده و به صورت مستقیم به معنای «ابداع شیء» آمده است؛ مانند «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ» (انعام: ۱) که بیانگر ابداع زمین و آسمان است. معنای «ابداع» از آیه «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (بقره: ۱۱۷) نیز فهمیده می‌شود. همچنین به معنای «ایجاد شیئی از شیء دیگر» نیز آمده است؛ مانند: «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» (نساء: ۱)؛ «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ» (نحل: ۴)؛ «خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ» (مؤمنون: ۱۲)؛ «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ» (اعراف: ۱۱)؛ و «خَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ» (الرحمن: ۱۵). این واژه به معنای «تحول و تغییر» نیز آمده است؛ مانند «وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ يَأْتِي» (مائده: ۱۵).

کلمه «الْخَلْقُ» برای عموم انسان‌ها در دو صورت به کار برده شده است: یکی به معنای تدبیر امور و ساختن، و دیگری به معنای کذب: «وَ تَخْلُقُونَ إِفْكَاً» (عنکبوت: ۱۷). منظور از «کذب» این است که آنچه در قدرت انسان‌هاست، ایجاد نیست، بلکه تغییر و تحول یک شیء است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۹۶-۲۹۷). با این وجود خلاقیت در قرآن به معنای «ابداع یک شیء جدید» است. این شیء جدید به صورت عام، زمینه‌های گوناگونی را شامل می‌شود.

۲-۲. نوآوری

«نوآوری» (Innovation) به معنای ساختن چیزی تازه و نظریه‌ای جدیدی در فرایند تولید آمده که معمولاً با نوآوری‌هایی در اجرا و ظرفیت‌های عملیاتی همراه است (زاهدی و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۱۷۰).

۲-۳. تفاوت خلاقیت و نوآوری

چنانچه نتیجه خلاقیت به صورت یک محصول، خدمت و روش انجام کار جدید تجلی شود، نوآوری ظاهر شده است. بنابراین جوهر نوآوری «خلاقیت» است. خلاقیت پیش از آمدن نوآوری است (صادق پور، ۱۳۸۲، ص ۲۶۶). «خلاقیت» یعنی: توانایی و قدرت ارائه نظرهای جدید. «نوآوری» یعنی: به کارگیری نظرها و فکرهای حاصل از خلاقیت؛ نظیر ارائه محصولات، خدمات، و راه‌های جدید برای انجام کارها (رضائیان، ۱۳۸۰، ص ۱۱۳). «خلاقیت» و «نوآوری» چنان به هم عجین شده‌اند که شاید به دست آوردن تعریف مستقلی از هر کدام دشوار باشد؛ اما برای روشن شدن ذهن می‌توان آنها را به گونه‌ای مجزای از هم تعریف نمود.

«خلاقیت» تولید یک اندیشه و فکر نو و «نوآوری» ساختن آن اندیشه و فکر است. به عبارت دیگر، «خلاقیت» اشاره به قدرت ایجاد اندیشه‌های نو و «نوآوری» به معنای کاربرد ساختن آن افکار نو و تازه است (الوانی، ۱۳۹۱، ص ۲۲۹). در عمل نمی‌توان این دو را از یکدیگر متمایز ساخت، ولی می‌توان تصور کرد که خلاقیت بستر رشد و پیدایش نوآوری‌هاست. از خلاقیت تا نوآوری غالباً راهی طولانی در پیش است و تا اندیشه‌ای نو به صورت محصول یا خدمتی جدید درآید، زمانی طولانی می‌گذرد و تلاش‌ها و کوشش‌های بسیاری به عمل می‌آید. گاهی طرح و اندیشه‌ای نو از کسی می‌تراود و در سال‌های بعد آن اندیشه نو به وسیله شخص دیگری به صورت نوآوری در محصول یا خدمت متجلی می‌گردد (همان، ص ۲۳۰).

«نوآوری» مفهومی متفاوت و کامل‌تر از «خلاقیت» است. «خلاقیت» اساس نوآوری است، اما «نوآوری» کاربردی ساختن خلاقیت است. خلاقیت تولید یک اندیشه و فکر جدید است، در حالی که نوآوری کاربردی ساختن اندیشه است (رضایی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۵).

«خلاقیت» بروز پدیده‌ای نو در جریان کار سیستم است و از ویژگی‌های آن، این است که ممکن است نیاز به اطلاعات گذشته نباشد.

«نوآوری» نوعی خلاقیت است که در داخل سیستم روی می‌دهد و در جهت فعالیت‌های موجود جریان می‌یابد. این نوع خلاقیت با استفاده از دو دسته اطلاعات میسر می‌شود:

یک. اطلاعات مشابه؛ که به تکمیل اطلاعات قبلی کمک می‌کند.

دو. اطلاعات کاملاً دور از ذهن؛ که کاملاً در مقابل اطلاعات گذشته قرار دارد (تسلیمی، ۱۳۸۰، ص ۶۰).

۳. مبانی نظری

درباره خلاقیت و نوآوری دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که با رویکردهای گوناگون آنها را بررسی کرده‌اند: نظریه «الهام خدایی» که دیدگاه/استرنبرگ و نیو است و به این نتیجه رسیده که اولین ریشه خلاقیت و نوآوری برگرفته از انگاره کتاب مقدس از خلقت خداوند است (استرنبرگ و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۰).

در دیدگاه «نبوغ شهودی» شخص در خلال کنش خلاقانه خود به صورت مستقیم (شهودی) درک می‌کند. نلر معتقد است: این دیدگاه در اواخر عصر نوزایی مطرح شد و در خلال قرن هجدهم، بسیاری از متفکران، به ویژه کانت، در نقد خرد ناب «خلاقیت و نوآوری» را با «نبوغ» هم‌ردیف دانستند. در عصر حاضر، در دیدگاه «روان‌شناسی ماورای فردی» دنبال می‌شود (میلر، ۱۳۹۱، ص ۲۳۱-۲۳۳).

نظریه «تداعی‌گرایی» از زمان جان لاک موضوع بحث قرار گرفته و اصول آن با تغییراتی در روان‌شناسی جدید به حیات خود ادامه داده است. این دیدگاه معتقد است: معلومات انسان چیزی جز تصورات حاصل از احساس‌های گوناگون از دنیای خارج نیست و انگاره‌های جدید از انگاره‌های قدیم به وسیله فرایند «آزمون و خطا» پدید می‌آید (نلر، ۱۳۶۹، ص ۲۹).

نظریه «سیستمی» (گشتالت‌ها) در سال ۱۹۲۳م توسط ماکس ورتایمر مطرح شد. مطابق این دیدگاه، شخص اشیا را به گونه‌ای بی‌واسطه و به‌عنوان یک کل، ادراک می‌کند و فرایندی را به صورت گروه‌بندی به سیستم‌های کوچک‌تر، تلاش برای رسیدن به ساختار درونی آن مسئله و در نهایت ادراک کل سیستم، طی می‌کند (شکرکن و دیگران، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۰۱).

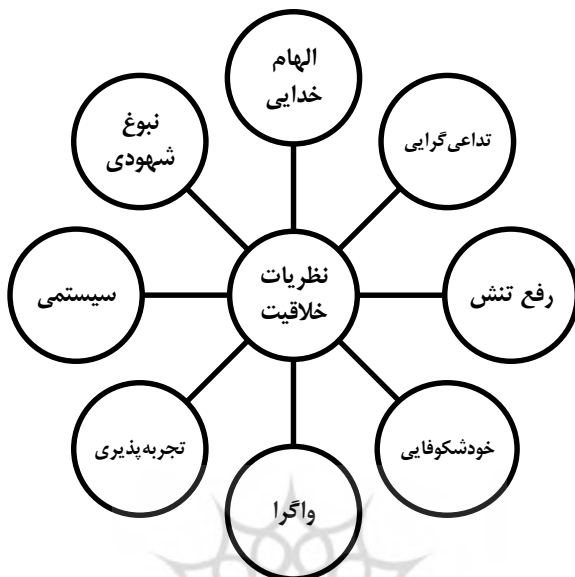
نظریه «رفع تنش» مبتنی بر دیدگاه فروید در مکتب «روان‌کاوی» است که توسط فروید مطرح شد. مطابق این دیدگاه، خلاقیت و نوآوری نتیجه تعارض و تضادهایی است که در ذهن به صورت ناخودآگاه وجود دارد (شریعتمداری، ۱۳۸۷، ص ۴۱۰).

دیدگاه «تجربه‌پذیری» توسط ای. جی. اسکاتل در برابر دیدگاه «روان‌کاوی» فروید مطرح شد. این رویکرد خلاقیت و نوآوری را معلول ارتباط وسیع فرد با محیط می‌داند. فرد با تسلط بر محیط، به خلق و ایجاد افکار تازه می‌پردازد (همان، ص ۴۱۱).

نظریه «خودشکوفایی» توسط کارل راجرز در سال ۱۹۵۲م مطرح شد. معلول خلاقیت و نوآوری در این دیدگاه، تفکر «خودشکوفایی» فرد است. عواملی که منجر به خودشکوفایی می‌گردد «ایمنی روان‌شناختی» و «آزادی روان‌شناختی» است (راجرز، ۱۳۶۹، ص ۳۷۳).

نظریه «واگرا» از طرف «گیلفورد» در قالب مکتب «روان‌سنجی» مطرح گردید. این رویکرد خلاقیت را از زاویه آزمون می‌نگرد و با مقیاس‌های کمی در افراد اندازه‌گیری می‌کند. گیلفورد با تمایز تفکر «واگرا» (ارائه پاسخ‌های چندگانه و راه‌حل‌های گوناگون) و «همگرا» (ارائه یک پاسخ صحیح به مسئله و یک راه حل)، از تفکر «واگرا» به‌مثابه «خلاقیت» یاد می‌کند (افروز و کامکاری، ۱۳۸۷، ص ۱۸۸) و عناصر «سیال»، «اصالت»، «انعطاف‌پذیری» و «بسط دادن» را برای خلاقیت دخیل می‌داند (فیشر، ۱۳۸۶، ص ۸۵).

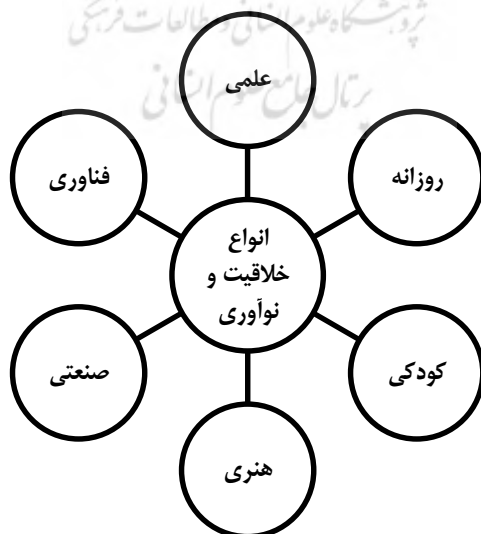
به صورت کلی نظریات در خصوص خلاقیت و نوآوری به گونه نمودار ذیل هستند:
نمودار ۲: نظریات خلاقیت و نوآوری (برگرفته از: مداحی و همکاران، ۱۳۹۴)

۳-۱. گونه‌های خلاقیت و نوآوری

خلاقیت و نوآوری انواع گوناگونی دارد و در زمینه‌های مختلف علمی، فناوری، صنعتی، هنری، روزانه و کودکی متصور است و می‌تواند به طور کلی در محیط‌های سیاسی، اقتصادی، آموزشی و فرهنگی، اجماعی ظهور یابد.

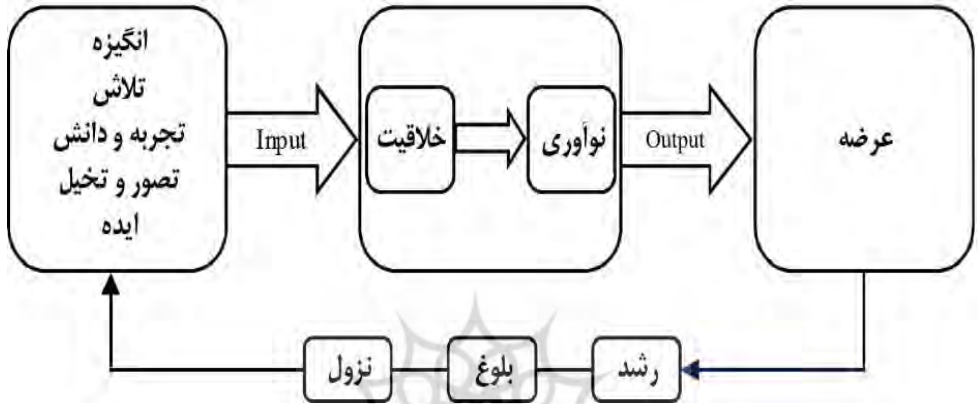
نمودار ۳: انواع خلاقیت و نوآوری (برگرفته از: سام‌خانیان، ۱۳۸۷، ص ۳۴-۳۵)

۳-۲. فرایند خلاقیت و نوآوری

خلاقیت و نوآوری دارای مؤلفه‌های است که فرایندی را به صورت نمودار (۴) شامل می‌شود. این فرایند ساختاری شامل ورودی‌ها، تجزیه و تحلیل و خروجی به وجود می‌آورد و به رشد و به بلوغ خود ادامه می‌دهد و در نهایت منجر به افول می‌گردد که باز به خلاقیت و نوآوری تازه نیاز می‌شود.

نمودار ۴: فرایند خلاقیت و نوآوری (برگرفته از: سام‌خانیان، ۱۳۸۷، ص ۵۲ و ۳۲)

۳-۳. خلاقیت و نوآوری در قرآن

در قرآن کریم گزاره‌های گوناگونی از علوم تجربی و علوم انسانی آمده و مسائل گوناگونی در آن مطرح شده؛ اما خلاقیت و نوآوری در قرآن به صورت مستقیم نیامده، بلکه معادل آن کلمه «خلق» آمده است. مطابق تحقیقاتی که در متن قرآن صورت گرفت، ماده «خلق» و مشتقات آن ۲۱۸ بار به شکل‌های گوناگون به کار رفته است؛ مانند: «خلقناکم»، «خلقنا»، «خلقوا»، «خلقکم»، «خلقت»، «خلقا»، «خلقه»، «خلقک»، «یخلق»، «بخلق»... همچنین مقوله «خلاقیت و نوآوری» از صفات خداوند است؛ مانند کلمه «خالق» - یکی از صفات خداوند متعال - که «هشت» بار در قرآن آمده است.

۳-۳-۱. دعوت به تفقه و نواندیشی در قرآن

قرآن کریم برای اینکه دیگران را به تفقه و نواندیشی دعوت کند، می‌فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف: ۲)؛ ما آن را قرآنی عربی نازل کردیم تا شما درک کنید (و ببینید). در آیه دیگر می‌فرماید «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَمِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (توبه: ۱۲۲)؛ مؤمنان همگی نتوانند سفر کنند؛ چرا از هر گروه از ایشان دسته‌ای سفر نکنند تا در کار دین، دانش اندوزند، و چون بازگشتند قوم خویش را بیم دهند؛ شاید آنان بترسند.

آیاتی مانند «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره: ۲) و «كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ» (فصلت: ۳) نیز بیانگر تفقه است (الهامی‌نیا، ۱۳۸۷). کلماتی مانند «تَعْلُونَ»، «لِيَتَفَقَّهُوا»، «هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» و در نهایت «يَعْلَمُونَ» بیانگر تفقه و تفکر و دانایی است و از سوی دیگر این کلمات به صورت جمع به کار برده شده و برای همه صدق می‌کند.

۲-۳-۳. توصیه به دانش و خرد در قرآن

اسلام دین عقل و علم است و دستور به خواندن داده؛ مانند: «الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» (الرحمن: ۱-۴). علامه طباطبائی بیان می‌دارد که در این سوره از ابتدا خداوند در بیان شمردن نعمت‌های «علم و آگاهی»، «به وجود آوردن انسان» و در نهایت، «قدرت و توانی سخن گفتن» است. در جمله «عَلَّمَ الْقُرْآنَ» مفعول اول که «انس و جن» باشد حذف شده و تعلیم قرآن شامل انسان و جن می‌گردد. منظور از جمله «عَلَّمَهُ الْبَيَانَ» این است که خداوند توانایی سخن گفتن را که از مهم‌ترین نعمت‌های الهی به شمار می‌آید، به انسان داده است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۹، ص ۹۴-۹۵).

آیات متعددی خردمندان، فرهیختگان و دانشمندان را مخاطب قرار داده و از آنها خواسته است که در آیات انفسی و آفاقی بیندیشند (الهامی‌نیا، ۱۳۸۷).

۳-۳-۳. ابزار خلاقیت و نوآوری در قرآن

۱-۳-۳-۳. داشتن علم و آگاهی

آیاتی مانند «إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ» (حجر: ۸۶) و «أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ» (یس: ۸۱) بیانگر آن است که توانایی برای ایجاد امر جدید، مشروط به داشتن صفت آگاهی است؛ یعنی اگر کسی دانش و تجربه کافی نسبت به مسائلی نداشته باشد، خلاقیت و نوآوری نخواهد داشت.

۲-۳-۳-۳. تفکر فعال

اندیشیدن فعالانه از ماهیت بنیادین فرایند خلاقیت و نوآوری به شمار می‌رود. در آیات گوناگونی بر تفکر و اندیشیدن تأکید شده است؛ مانند آیات «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» (آل عمران: ۱۹۰) و «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ» (آل عمران: ۱۹۱).

قرآن کریم در بیش از یکصد جا بشر را به فکر کردن، سنجیدن، پندگرفتن، توجه و تأمل فراخوانده است (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: <https://b2n.ir/r57729>).

۳-۳-۳-۳. عزم و اراده درونی

اراده و انگیزه درونی و همچنین اختیار داشتن از مقولات الزامی در خلاقیت و نوآوری است. اگر اراده و تصمیم درونی برای ایجاد اثر جدید وجود نداشته باشد، خلاقیت و نوآوری اتفاق نخواهد افتاد. آیات «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس: ۸۲) و آیه ۴۰ سوره «نحل» و ۱۱۷ سوره «بقره» بر انگیزه درونی تأکید کرده است (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۷، ص ۱۱۴).

۳-۳-۳-۴. احساس نیازمندی

احساس کمبود در عرصه‌های گوناگون به خلاقیت و نوآوری منجر می‌گردد. حضرت داود^ع برای سپاهیان‌ش زره می‌ساخت؛ *نواقرنین* سدی را بین *یا جوج* و *مأجوج* بنا نهاد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۳۸۹)؛ حضرت عیسی^ع از گل پرنده می‌ساخت و... فعالیت‌های انبیا که در قرآن آمده، بر مبنای نیاز جامعه دوره و زمان خودشان بود و خلاقیت و نوآوری‌هایی در عرصه‌های گوناگون داشتند.

۴. الگوی مفهومی پژوهش

با توجه به مفهوم‌شناسی و مبانی نظری، می‌توانیم الگوی مفهومی این پژوهش را به گونه ذیل در نظر بگیریم:

نمودار ۵: الگوی مفهومی پژوهش

نمودار (۵) فرایند تحقق الگوی مطلوب این پژوهش را نشان می‌دهد. در این فرایند ابتدا با توجه با روش «استنباطی» و «تحلیل توصیف محتوایی» گونه‌های خلاقیت و نوآوری، فرایند خلاقیت و نوآوری، و خلاقیت و نوآوری در قرآن شناسایی می‌شود و در ادامه، آن عوامل تجزیه و تحلیل می‌گردد و در نهایت الگوی مطلوب استخراج می‌شود.

۵. موانع خلاقیت و نوآوری در قرآن

موانع گوناگونی درخصوص خلاقیت و نوآوری در قرآن بیان گردیده که عبارتند از:

۱-۵. غفلت از یاد خداوند

ذکر خدا و دعا سبب بیداری از غفلت می‌شود و اندیشه‌ها را روشن می‌کند. مطابق آیه «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» (طه: ۱۲۴)، خداوند بین انسان و قلبش حایل است؛ زیرا مالک حقیقی تمام موجودات و اعضای انسان تنها خداوند است؛ همان گونه که در آیه دیگر می‌فرماید: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق: ۱۶)؛ ما از رگ گردن به او نزدیک‌تریم (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۵۸).

در آیه دیگر به صورت مستقیم می‌فرماید: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى» (طه: ۱۲۴)؛ و هرکس از یاد من رویگردان شود زندگی تنگ و سختی خواهد داشت و روز قیامت او را نابینا محسوس می‌کنیم.

۲-۵. توجه به مسائل فرعی

بی‌توجهی به مسائل اصلی، انسان را به گمراهی می‌کشاند: «إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا» (بقره: ۷۰). گفتند: جنس گاو برای ما مشخص نشده است. در حالی که خداوند به صورت مطلق بیان کرده بود که گاو را بکشید، اما بنی‌اسرائیل بهانه گرفتند و به حضرت موسی ﷺ نسبت جهالت و بیهوده‌کاری دادند و گفتند: «أَتَنْخِذُنَا هُزُؤًا» (بقره: ۶۷)؛ آیا ما را به مسخره گرفته‌ای؟ این بی‌توجهی به اصل مسئله و بهانه‌های نامناسب، منجر به سختگیری از جانب خداوند شد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۰۲).

۳-۵. باور نداشتن به توانمندی‌های خود و ترس از انتقاد دیگران

انسان در تصمیم‌هایی که با درایت می‌گیرد نباید از سرزنش و انتقاد دیگران هراسی داشته باشد؛ همان‌گونه که خداوند می‌فرماید: «وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ» (مائده: ۵۴)؛ مؤمنان از سرزنش دیگران نمی‌ترسند.

۴-۵. رفتار غیر عادلانه

رعایت نکردن انصاف و عدالت مانع خلاقیت و نوآوری می‌گردد؛ زیرا آرمش را از انسان می‌گیرد و سبب اضطراب در انسان می‌شود. خداوند در قرآن می‌فرماید: «أَلَا تَتَّقُونَ فِي الْمِيزَانِ وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ» (الرحمن: ۹۸)؛ در عدالت، طغیان نکنید و وزن را عادلانه انجام دهید و در میزان کم نگذارید.

در این دو آیه و آیه قبل از آن، کلمه «المیزان» سه بار تکرار شده است که به معنای سلسله‌مراتبی در مسائل میزان و سنجش اشاره دارد. در مرحله اول منظور از «میزان» معیار و قوانینی است که خداوند در عالم هستی قرار داده و در مرحله دوم منظور از آن رعایت عدالت در تمام موازین زندگی فردی و اجتماعی است. در مرحله سوم به معنای خاص سنجش و وزن اشیا به هنگام معامله است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۲۳، ص ۱۰۷-۱۰۸).

۵-۵. هم‌رنگ اجتماع و تسلیم عادت شدن

هم‌هنگ شدن با اجتماع و عادات، منجر به تقلید از دیگران می‌گردد که مانع خلاقیت و نوآوری است. در آیات گوناگون بیان شده که اگر جامعه به سوی باطل باشد نباید از آن پیروی کرد؛ مانند آیه «قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَا يُؤْعَجِبُكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (مائده: ۱۰۰)؛ بگو [هیچ‌گاه] ناپاک و پاک یکسان نیستند، اگرچه کثرت ناپاک‌ها تو را به شگفتی بیندازد. از [مخالفت] خدا پروا کنید ای خردمندان، تا رستگار شوید. همچنین آیه ۲۰ سورة «کهف» و آیه ۹۷ سورة «نساء» بر این موضوع دلالت دارد.

۶. فرایند خلاقیت و نوآوری در قرآن

خلاقیت و نوآوری در قرآن از صفات خداوند به شمار آمده و در معنای منشئ و مبدع مخلوقات عالم است. این صفات را خداوند متعال با بیان «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره: ۳۱) به آدم و فرزندانش تعلیم داده است. همچنین انسان را خلیفه خود در روی زمین قرار داده است؛ مانند آنکه می‌فرماید: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳۰). در آیه دیگر بیان می‌دارد: همه آنچه در آسمان‌ها و زمین است در اختیار انسان قرار داده شده: «سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» (جاثیه: ۱۳). بنابراین، به صورت کلی می‌توانیم فرایند خلاقیت و نوآوری را به شکل نمودار ذیل نشان دهیم:

نمودار ۶: فرایند خلاقیت و نوآوری در قرآن

۷. رہیافت‌های خلاقیت و نوآوری در قرآن

رہیافت‌های خلاقیت و نوآوری در قرآن به صورت‌های گوناگون مطرح شده است:

۷-۱. ایمان و یاد خدا

دیدگاه قرآن نسبت به انسان این است که خداوند نیروهای گوناگون و کمالاتی را در اختیار انسان قرار داده، و این خود انسان است که باید بداند چگونه از آنها استفاده کند. از آیات قرآن استفاده می‌شود که ایمان و یاد خداوند سبب پیشرفت انسان می‌گردد؛ مانند آیه «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا» (عصر: ۳-۲).

۷-۲. عبادت

عبادت که مجموعه‌ای از نماز، روزه، دعا و نیایش را شامل می‌شود، منجر به رشد و کمال و سلامت روان انسان می‌شود و خداوند می‌فرماید: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (عنکبوت: ۴۵). نماز خواندن که نوعی توجه به خداوند است، انسان را از معاصی و هر نوع عملی که از ذوق دینی به دور است (مانند قتل نفس، تجاوز به اموال ایتم و زنا) و موجب نابودی انسان می‌گردد، باز می‌دارد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۱۹۷-۱۹۸).

در آیه دیگر می‌فرماید: «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره: ۴۵). با صبر می‌توان حوادث دنیایی را اندک شمرد و نماز روح ایمان را زنده می‌سازد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۲۸-۲۲۹). نهایت اینکه با آرامش روحی می‌توان خلاقیت و نوآوری را زنده کرد.

۷-۳. توکل

«توکل» به معنای اعتماد و اطمینان قلبی انسان به خداوند در همه امور و بیزاری از هر قدرتی غیر خداست. قرآن بارها به صراحت و کنایه انسان‌ها را به توکل به خداوند امر نموده است؛ مانند آیه ۱۲۲ و ۱۵۹ «أَلْ عَمْرَانَ» و آیه ۱۲ و ۲۶ «مائده» و آیه ۵۲ «توبه». همچنین نسبت به سرانجام توکل و اعتماد به خداوند می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۳)؛ هر کس به خدا اعتماد کند، برای او بس است. با توکل به خداوند انسان به خواسته‌های شرعی خودش دست می‌یابد (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۵۲۷).

۷-۴. تقوا

«تقوا» به معنای خودداری کردن از هرگونه گناه است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۸۱). تقوا در قرآن ۲۱۴ بار به کار رفته و به‌عنوان عامل سعادت و رستگاری انسان، زمینه پذیرش هدایت، وسیله رحمت الهی، وسیله نزول برکات آسمانی و زمینی، راه نجات و وسیله آرامش و نجات از بن‌بست در زندگی معرفی شده است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۷۸۶۵).

خداوند در ابتدای سوره «بقره» می‌فرماید: «هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره: ۲۰)؛ قرآن وسیله هدایت برای پرهیزگاران است. منظور از «هدایت» هدایت تکوینی و تشریحی است. قرآن در آغاز این سوره انسان‌ها را به سه گروه یعنی

«متقین»، «کافران» و «منافقان» تقسیم می‌کند و در ادامه ویژگی‌هایی را برای متقین بیان می‌دارد که کسانی هستند که به غیب ایمان دارند: «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ»، با خدا در ارتباطند و نماز را اقامه می‌کنند: «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ»، با انسان‌ها ارتباط دارند: «وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُقِفُونَ» (بقره: ۳)، به تمام پیامبران و برنامه‌های الهی مؤمن هستند: «وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ» و به آخرت و رستخیز ایمان دارند: «وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» (بقره: ۴). در نهایت، سرانجام پرهیزگاران را بیان می‌دارد که آنان رستگارانند: «أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (بقره: ۴).

آیات مزبور نشان می‌دهد که پرهیزگاران کسانی هستند که در برنامه‌های خود، ثابت و استمرار دارند و فراز و نشیب زندگی در روح و فکر آنها اثر نمی‌گذارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۷۸۶۵).

۷-۵. صبر

کلمه «صبر» در قرآن قریب هفتاد بار آمده (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۱۸) و به صورت عام به معنای پایداری و شکیبایی نسبت به آنچه عقل و شرع اقتضا دارد، آمده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷۴)؛ نظیر «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره: ۱۵۳)؛ خداوند با صابران است.

علمای اخلاق «صبر» را در برابر اطاعت، معصیت و مصیبت می‌دانند. افرادی که از این صفت برخوردار نیستند در برابر مشکلات زود از پا درمی‌آیند. نقشی را که «صبر» در پیشرفت افراد و جامعه دارد امکانات و استعدادها ندارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۵۱۸-۵۱۹).

۷-۶. مسئولیت‌پذیری

بنا به دستورات قرآن کریم، انسان در قبال رفتارهای خود مسئولیت دارد؛ مانند «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۶)؛ گوش و چشم و دل‌ها همه مسئول‌اند. در ابتدای این سوره «لَا تَتَّقُوا مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ» از پیروی مسائل غیرعلمی نهی کرده است؛ زیرا تکیه بر غیر علم منجر به پایمال شدن حقوق دیگران می‌شود، بازار شایعات را پررونق می‌کند، روحیه تحقیق و کنجکاوی را از انسان می‌گیرد، روابط را از بین می‌برد و فضای بی‌اعتمادی فراهم می‌کند، استقلال فکری را از بین می‌برد، و سرانجام سرچشمه قضاوت‌های عجولانه می‌گردد که این خود مایه انواع ناکامی‌ها و ناکارآمدی می‌شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۲، ص ۱۱۹-۱۲۱).

انسان در تصمیم‌هایی که برای آینده می‌گیرد و خلاقیت و نوآوری‌هایی که دارد مسئول است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۱۲۶-۱۲۷). در آیه دیگر می‌فرماید: «وَتَكَلَّمْنَا أُبْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (یس: ۶۵). این آیه روشن می‌کند که انسان در مقابل تمام رفتارهای خود مسئولیت دارد. در آیاتی مانند «فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ» و «مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» (زلزله: ۸-۷). می‌فرماید: «دید» (دست) که بدانیم انسان نتیجه کوچک‌ترین رفتار خود را هم می‌بیند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۵۸۶).

در آیه دیگر وسع و توانایی انسان را در مقابل مسئولیتی که دارد، بیان می‌کند: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ وَّ عَلَیْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» (بقره: ۲۸۶)؛ خداوند هیچ‌کس را جز به اندازه توانایی‌اش تکلیف نمی‌کند؛ هر کاری انجام دهد برای خود انجام داده است. بنابراین انسان در برابر اندیشه خلاقیت و نوآوری‌های خود مسئول است.

۷-۷. برنامه‌ریزی براساس تعقل و مشورت

برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سازمانی، نیازمند تعقل و مشورت با اهل تخصص است؛ همان‌گونه که خداوند متعال می‌فرماید: «شَاوِرْهُمْ فِی الْأَمْرِ». خداوند به پیامبر امر کرد که در همه برنامه‌ها بجز احکام الهی با مردم و صاحبان تخصص مشورت کند و منظور از «الامر» مطلق برنامه‌هاست. در ادامه آیه می‌فرماید: «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران: ۱۵۹)؛ اگر در امری تصمیم‌گرفتی بر خداوند توکل کن که خداوند متوکلان را دوست دارد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۱۴۳-۱۴۶). کسی که در مسائل و تصمیم‌ها با افراد دارای تخصص و فن مشورت کند کمتر آسیب می‌بیند. «استبداد رأی» خلاقیت و نوآوری را در افراد نابود می‌کند.

نتیجه‌گیری

این تحقیق به دنبال «گونه‌ها و رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری» از دیدگاه قرآن کریم بود. «خلاقیت» به معنای «هر اثر نو و ارزشمندی است که از طریق اکتشاف حاصل شده باشد». «نوآوری» به معنای ساختن چیزی تازه و نظریه‌ای جدید در فرایند تولید است که معمولاً با نوآوری‌های اجرایی و ظرفیت‌های عملیاتی همراه است. «خلاقیت» در قرآن به معنای ابداع شیء آمده است. خلاقیت و نوآوری در عرصه‌های علمی، فناوری، صنعتی، هنر و برنامه‌های روزانه و رشد کودکان مطرح گردیده و در دانش‌های روز، از ساختاری درون‌داد، تجزیه و تحلیل، و برونداد برخوردار است.

خلاقیت و نوآوری در قرآن از عوامل دعوت به تفقه و نواندیشی، توصیه به دانش و خرد و ابزار تشکیل شده است. توجه به فرایند خلاقیت و نوآوری، نوعی سلسله مراتب قدرت خلاقیت و نوآوری را بیان می‌دارد. این سلسله‌مراتب نوع رابطه ما را با خداوند، خود، جامعه و طبیعت نشان می‌دهد.

همچنین توجه به خلاقیت و نوآوری و سلسله‌مراتب آن در قرآن، رهیافت‌های خلاقیت و نوآوری در قرآن کریم متشکل از ایمان و یاد خدا، عبادت، توکل، تقوا، صبر، مسئولیت‌پذیری و برنامه‌ریزی براساس تعقل و مشورت را به ارمغان آورده است. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن کریم به‌مثابه یک منبع دینی و ماورایی، خلاقیت و نوآوری را به‌صورت مطلوب بیان داشته و سلسله‌مراتب آن را برای ما بیان و در نهایت، رهیافت‌ها، انگاره و پیاده‌سازی عملی خلاقیت و نوآوری را به‌صورت یک ساختار جامع بیان نموده است.

منابع

- استرنبرگ، رابرت و همکاران، ۱۳۹۰، *تدریس در جهت پرورش هوئس موفق*، ترجمه فرشته چراغی و همکاران، تهران، دانشگاه تربیت معلم.
- افروز، غلامعلی و کامبیز کامکاری، ۱۳۸۷، *مبانی روان‌شناسی هوئس و اخلاقیت*، تهران، دانشگاه تهران.
- انوری، حسن، ۱۳۸۱، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، سخن.
- الوانی، مهدی، ۱۳۹۱، *مدیریت عمومی*، چ چهارم هفتم، تهران، نشر نی.
- الهامی‌نیا، علی‌اصغر، ۱۳۸۷، «درآمدی بر نوآوری و شکوفایی از منظر قرآن و روایات»، *حصون*، ش ۱۸، ص ۲۶-۳۰.
- پرسفیلد، استیون، ۱۳۸۹، *نبرد هنرمند: موانع را در هم بشکنید و در نبرد اخلاقیت درون پیروز شوید*، ترجمه نوشین دیاتنی، تهران، پیکان.
- تریسی، برایان، ۱۳۹۹، *اخلاقیت و حل مسئله*، ترجمه ژان بقوسیان و بنفشه عطرسای، تهران، کلید آموزش.
- تسلیمی، محمدسعید، ۱۳۸۰، *مدیریت تحول سازمانی*، چ سوم، تهران، سمت.
- حسینی، افضل‌السادات، ۱۳۹۰، *یادگیری اخلاق، کلاس خلاق (نشیوه‌های عملی در پرورش اخلاقیت)*، چ پنجم، تهران، برهان.
- دانایی‌فرد، حسین و همکاران، ۱۳۸۳، *روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت (رویکرد جامع)*، تهران، صفار.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۴۷، *لغتنامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- راجرز، کارل، ۱۳۶۴، *درآمدی بر انسان‌شناسی*، ترجمه قاسم قاضی، تهران، چاپخانه فرهنگ.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن محمد، ۱۴۱۲ق، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دار القلم.
- رضایی، نادر، ۱۳۸۶، *مقدمه‌ای بر مدیریت بهره‌وری (تجزیه و تحلیل آن در سازمان)*، تهران، اوحدی.
- رضائیان، علی، ۱۳۸۰، *مبانی سازمان و مدیریت*، چ سوم، تهران، سمت.
- زاهدی، شمس‌السادات و همکاران، ۱۳۸۸، *فرهنگ جامع مدیریت*، چ چهارم، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.
- سارپ، توپال، ۱۴۰۰، *عادت خلاق*، ترجمه فرشته تقوی‌نژاد، تهران، نارنگی.
- سام‌خانیان، محمدربیع، ۱۳۸۷، *اخلاقیت و نوآوری در سازمان آموزشی (مفاهیم، نظریه‌ها، تکنیک‌ها و سنجش)*، چ سوم، تهران، رسانه تخصصی.
- سینک، سایمون، ۱۴۰۰، *با چرا شروع کنید: رهبران بزرگ چگونه الهام‌بخش می‌شوند؟*، ترجمه علیرضا خاکساران، تهران، آموخته.
- شریعتمداری، علی، ۱۳۸۷، *روان‌شناسی تربیتی*، چ دوازدهم، تهران، امیرکبیر.
- شکرکن، حسین و دیگران، ۱۳۸۹، *مکتب‌های روان‌شناسی و نقد آن*، چ هفتم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شمیسا، علی، ۱۳۹۶، *اخلاقیت و نوآوری*، چ دوم، تهران، ذهن آویز.
- صادق‌پور، ابولفضل، ۱۳۸۲، *سازمان و مدیریت: اصول و مبانی*، تهران، مؤسسه فرهنگ و اندیشه.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۳۷۴، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین.
- _____، ۱۳۹۰ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چ دوم، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- فیشر، رابرت، ۱۳۸۶، *آموزش تفکر به کودکان*، ترجمه مسعود صفایی‌مقدم و افسانه نجاریان، چ دوم، اهواز، رشش.
- کلی، تام، ۱۳۹۷، *خودباوری در اخلاقیت*، ترجمه مهدی کیامهر و مرتضی خطری‌پور، چ سوم، تهران، آریانا قلم.
- کلثون، آستین، ۱۳۹۷، *مثال یک هنرمند بدزد: ۱۰ نکته در مورد اخلاقیت که تا به حال هیچ کس به شما نگفته است*، ترجمه کوشا موسوی، چ دوم، تهران، مروارید.
- کانمل، دنیل، ۱۴۰۱، *تفکر سریع و کند*، ترجمه فاطمه امیدی، تهران، نوین توسعه.
- کنمول، ادوین ارل، ۱۳۹۸، *شرکت اخلاقیت*، ترجمه شورش بشیری، تهران، میلکان.
- مداخی، جواد و همکاران، ۱۳۹۴، «ماهیت اخلاقیت در دیدگاه اسلامی»، *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال هفتم، ش ۲ (۱۴)، ص ۲۸-۳۵.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، چ دهم، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- میلر، اف جی پی، ۱۳۹۱، *نظریه‌های برنامه درسی*، ترجمه محمود مهرمحمدی، چ نهم، تهران، سمت.
- نلز، جورج اف، ۱۳۶۹، *هنر و علم اخلاقیت*، ترجمه سیدعلی‌اصغر مسد، شیراز، دانشگاه شیراز.
- هاشمی زنور، سیده‌ساناز، ۱۳۸۷، «قرآن کریم و تربیت انسان خلاق: اخلاقیت و نوآوری از دیدگاه قرآن و احادیث»، *کوثر*، ش ۲۹، ص ۶۹-۸۴.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر و همکاران، ۱۳۸۳، *فرهنگ قرآن*، چ دوم، قم، بوستان کتاب.